

Τηλέμαχος Κ. Λουγγής
Διευθυντής ερευνών, IBE/EIE, Αθήνα

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

Το θέμα που θα επιχειρήσω να αναπτύξω είναι το πρόβλημα της μετάβασης από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα και η εξέλιξη στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους σε ό,τι αφορά τη γεωγραφική περιοχή που καταλαμβάνει η ανατολική ρωμαϊκή αυτοκρατορία από τον 4ο ως και τον 7ο αιώνα.

Η επιστήμη επιβεβαιώνει ότι η κύρια αντίθεση ανάμεσα στην κλασική Αρχαιότητα και στον Μεσαίωνα είναι η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο. Αν η Αρχαιότητα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη πολλών πόλεων, ο Μεσαίωνας δείχνει να προβάλλει μέσα από μια πολύ αραιοκατοικημένη ύπαιθρο, όπου δεσπόζουν τα περίφημα μεσαιωνικά κάστρα. Ήδη, την εποχή του μεγάλου αυτοκράτορα Ιουστινιανού (527-565), η *Νεαρά* του αρ. 128 θα σημειώσει: «έν ταῖς πόλεσιν ἤτοι κάστροις»¹, και αυτό πρέπει να σημαίνει ότι τότε οι πρώην αρχαίες πόλεις έχουν πάρει ήδη τη μορφή των κάστρων. Αυτή η βασική μεταβολή είναι αναπόφευκτο να αντανακλά και τη ριζική μεταβολή στις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, που αλλάζουν τρόπο ζωής.

Η παρακολούθηση αυτών των μεταβολών από την Αρχαιότητα στο μεσαιωνικό Βυζάντιο αποτελεί ένα από τα πιο σύνθετα προβλήματα της επιστήμης, που μόνο οι βασικές γραμμές του μπορούν να εξεταστούν εδώ — και αυτά τα προβλήματα είχαν απασχολήσει και τους σύγχρονους των γεγονότων ανθρώπους. Περίπου ογδόντα χρόνια πριν από τον Ιουστινιανό, ο ευσεβής επίσκοπος της μικρής πόλης Κύρου Θεοδώρητος διερωτόταν με αφέλεια: την εποχή της ειδωλολατρίας, οι

1. *Corpus Juris Civilis*, IV, *Novellae*, έκδ. R. Schoell - G. Kroll, Δουβλίνο-Ζυρίχη, 1972, Nov. CXXVIII, έτος 545, κεφ. 20, σελ. 644.

πόλεις ανθούσαν, ενώ τώρα που θριαμβεύει ο χριστιανισμός, οι πιο πολλές απ' αυτές βρίσκονται σε πτώση και ερήμωση². Αλλά και πριν από τον Θεοδώρητο Κύρου, ήδη από το 390 περίπου, ο ειδωλόατρης ρήτορας Λιβάνιος, από την Αντιόχεια, στο λόγο του αρ. 49, θα διατυπώσει το πρόβλημα με αρκετή σαφήνεια: «ή πόλις εἰς κώμης σχῆμα κατέβη»³. Τουλάχιστον από τρεις ιστορικές πηγές που έχουμε στη διάθεσή μας, ως τώρα — τις *Νεαρές*, τον χριστιανό και τον εθνικό συγγραφέα —, μαθαίνουμε ότι οι αρχαίες πόλεις μετατρέπονται είτε σε *κάστρα* είτε σε *κώμες* (κωμοπόλεις) που έχουν αγροτική υπόσταση. Έτσι, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι, με τη μετατροπή των πόλεων σε κάστρα και σε κωμοπόλεις, ήδη, προσεγγίζουμε την εξωτερική μορφή της μεγάλης αγροτοποίησης της κοινωνίας που χαρακτηρίζει τη μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Είναι μια μετάβαση από τον κόσμο των λαμπρών κτισμάτων και τις υψηλού επιπέδου προδιαγραφές στον κόσμο της απομόνωσης και της εσωτερίκευσης.

Για να συλλάβουμε και την εσωτερική μορφή — δηλαδή, το βάθος του προβλήματος που αφορά τις σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους — και να εξετάσουμε τη μεταβολή, θα πρέπει να μεταφερθούμε για λίγο μέσα στην αρχαία πόλη, σε μια τυχαία πόλη με τα κλασικά χαρακτηριστικά της⁴, το υποδάμειο αρχιτεκτονικό πολεοδομικό σύστημα, τους ναούς, τα στάδια, τα θέατρα, τα γυμναστήρια, τις παλαίστρες, και πάνω απ' όλα, την τοπική βουλή (*βουλευτήριον* ή *curia*), όπου οι αιρετοί τοπικοί βουλευτές (*decuriones* ή *curiales*) αποφασίζουν για τα κοινά και επιτελούν τις λεγόμενες λειτουργίες, οι οποίες είναι πολλές: συμμετοχή σε αποστολές στην κεντρική εξουσία στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, υπεράσπιση των συμφερόντων της πόλης τους στα δικαστήρια, επίβλεψη των δημόσιων έργων μέσα και έξω από την πόλη, γέφυρες, υδραγωγεία και δημόσια κτίρια, έλεγχος των τιμών των προϊόντων που συρρέουν στην αγορά της πόλης, συντήρηση της ένοπλης δύναμης (*militia*) που είναι επιφορτισμένη με την αστυνόμευση, και βέβαια, δίωξη της ληστείας⁵. Επίσης, φροντίζουν για τη συλλογή των δημόσιων φόρων και έχουν την επίβλεψη των

2. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμής, *Zapiski Istoriko-filosofskago fakulteta Sanktpeterburga* 36 (1895), σελ. 125-126.

3. Λιβάνιος, *Λόγος* 49, 31, έκδ. Norman, II, 436.

4. F. Kolb, *Die Stadt im Altertum*, Μόναχο, 1984.

5. G.L. Kurbatov, *Osnovnye problemy vnutrennego razvitiia vizantiiskogo goroda v IV-VII vv*, Λενινγκράντ, 1971.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

κρατικών εργοστασίων και των βιοτεχνιών που υπάρχουν στην πόλη τους⁶. Εκπροσωπούν, δηλαδή, το κράτος.

Αυτές οι υποχρεώσεις τους προϋποθέτουν μεγάλη οικονομική επιφάνεια — και αυτή την εποχή, μεγάλη οικονομική επιφάνεια σημαίνει μεγάλη ιδιοκτησία στη γη. Οι πολίτες της κάθε πόλης περιμένουν από τους βουλευτές τους να διοργανώνουν με δικά τους έξοδα πολυδάπανους αθλητικούς αγώνες και θεατρικές παραστάσεις, να συντηρούν τα δημόσια λουτρά στις αγορές, ενώ το κράτος τους ανέθετε — πάντα με δικά τους έξοδα — την έφιππη ταχυδρομική υπηρεσία και τη χρηματοδότηση της μεταφοράς των σιτηρών από την υπαίθρο στην πόλη τους για τη διατροφή του πληθυσμού.

Στην Αρχαιότητα, η πόλις (*urbs* > *civitas*) είναι κέντρο μεγάλης αγροτικής έκτασης («*ἀγρός τῆς πόλεως*», «*κτῆμα τῆς πόλεως*»)⁷. Το κτῆμα ή ἄγρος αποτελεί συλλογική ιδιοκτησία της πόλης και συλλογική ιδιοκτησία σημαίνει ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων της πόλης. Τα προϊόντα της υπαίθρου φτάνουν στα σπίτια των γαιοκτημόνων και στην αγορά της πόλης. Οι *ἄρχοντες τῆς πόλεως* ή *βουλευταί* είναι μέσοι γαιοκτήμονες κατά μέσον όρο, ενώ οι μεγάλοι και οι μικροί είναι σχετικά λίγοι. Έτσι, ο χαρακτήρας των αγροτικών σχέσεων καθορίζει και το χαρακτήρα των σχέσεων πόλης και υπαίθρου: η πόλη κατανalώνει, αλλά και επεξεργάζεται τα προϊόντα της υπαίθρου διαμέσου των *curiales* που ρυθμίζουν τον προϋπολογισμό των έργων και των λειτουργιών της δημοτικής αρχής που την αποτελούν οι ίδιοι.

Από τώρα, πρέπει να ειπωθεί ότι σε όλα αυτά είναι τεράστιος ο αριθμός και ο ρόλος των δούλων, όπως φαίνεται από τις νομικές πηγές του 4ου και του 5ου μ.Χ. αιώνων⁸. Οι δούλοι εργάζονται μαζικά σε όλων των μεγεθών τις ιδιοκτησίες των *curiales* και αρχίζουν ήδη να περνούν και στην ιδιοκτησία της χριστιανικής Εκκλησίας⁹, που μόλις έχει βγει από την παρανομία, ως αυτόνομος και αυτοδιοικού-

6. J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine: le problème des subsistances*, Collection de l'École Française de Rome (ap. 136), Ρώμη, 1990.

7. J.S. Reid, *The municipalities of the Roman Empire*, Καίμπριτζ, 1913· A.H.M. Jones, *The cities of the Eastern Roman provinces*, Οξφόρδη, 1971.

8. *Theodosiani libri XVI cum Constitutionibus Sirmondianis*, έκδ. Th. Mommsen - P. Meyer, Δουβλίνο-Ζυρίχη, 1971, IV, 4, 3 (επί Κωνσταντίνου Α')· *Corpus Juris Civilis*, II, έκδ. P. Krüger, Δουβλίνο-Ζυρίχη, 1967, VI, 24, 12 (έτος 469). Πρβλ. G.E. Lebedeva, «K voprosu o rabstve v kodeksach Feodosija i Justiniana», *Antičnaja Drevnost' i Srednie Veka* 26 (1992), σελ. 5-10.

9. *CTh.*, XVI, 9, 1-5.

μενος οργανισμός. Δηλαδή, βρισκόμαστε στον 4ο αιώνα μ.Χ., οπότε η νέα κατάσταση μόλις αρχίζει να διαμορφώνεται.

Αρχικά ανεπαίσθητα, στη συνέχεια με όλο και πιο γοργούς ρυθμούς, το εμπόριο και η βιοτεχνία αρχίζουν να μετατοπίζονται προς την ύπαιθρο και οι πόλεις αρχίζουν να παύουν να είναι κέντρα αγοράς, καθώς έμποροι και βιοτέχνες τις εγκαταλείπουν. Ένας αυτοκρατορικός νόμος του έτους 400 (αυτοκράτορες Αρκάδιος και Ονώριος) παραπονιέται: «Στερημένες από υπηρεσίες, οι πόλεις έχασαν την προηγούμενη λάμψη τους και πάρα πολλοί τεχνίτες, εγκαταλείποντας την ομορφιά της πόλης ακολουθούν αγροτική ζωή κρυμμένοι¹⁰.» Το τι ακριβώς συμβαίνει, θα μπορούσε να συνοψιστεί κάπως έτσι:

Ήδη, από τον 3ο ως τον 6ο αιώνα, παραχμάζουν τα αρχαίου τύπου μεγάλα δουλοκτητικά *latifundia*, ενώ ταυτόχρονα ολόκληρα ελεύθερα ως τότε χωριά περιέρχονται στην προστασία (*patrocinium*) των μεγάλων γαιοκτημόνων. Σύμφωνα με τις πηγές της εποχής, αυτό συμβαίνει επειδή το ρωμαϊκό κράτος τσακίζει τους ελεύθερους αγρότες με φόρους, και αυτοί, μαζί με τα μικρά κτήματά τους, καταφεύγουν στην προστασία των πλουσίων¹¹. Έτσι, γίνονται *coloni*· δηλαδή, τυπικά ελεύθεροι πολίτες, αλλά ουσιαστικά δεμένοι με τη γη, της οποίας ο γαιοκτήμονας έχει την κυριότητα και οι κολόνοι την επικαρπία¹². Στην αναζήτηση εργατικών χεριών για την καλλιέργεια των κτημάτων που παραχμάζουν, οι δούλοι αρχίζουν να θεωρούνται πια αντιπαραγωγικοί· και ήδη, από τις αρχές του 5ου αιώνα, οι νόμοι αρχίζουν να απαγορεύουν τη μετατροπή των αιχμαλώτων πολέμου σε δούλους¹³, κάτι πολύ συνηθισμένο ως τότε. Τώρα, αντίθετα, ευνοούν τη μετατροπή τους σε κολόνους¹⁴. Η διαμονή του γαιοκτήμονα προσαρμόζεται στη νέα κατάσταση (μεταφέρει τη μόνιμη κατοικία του κο-

10. CTh., XII, 19, 1: «*Destitutae ministeriis civitates splendorem, quo pridie nituerant, amiserunt: plurimi siquidem collegiati cultum urbium deserentes agrestem vitam secuti in secreta sese et devia contulerunt.*»

11. Λιβάνιος, Λόγος 47, έκδ. Norman, 491-538.

12. K.-P. John, «Zum Begriff Kolonat in der Spätantike», *From Late Antiquity to Early Byzantium: proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference*, Πράγα, 1985, σελ. 97-100.

13. CTh., V, 6, 3 (12 Απριλίου 409): «*ita ut omnes sciant susceptos non alio iure quam colonatus [...] nullique liceat velut donatos eos a iure census in servitutem trahere.*»

14. Όμως, οι κολόνοι που εγκαταλείπουν τον τόπο τους κρυφά γίνονται δούλοι, σύμφωνα με τον αρχικό νόμο του 332 (CTh., V, 17, 1), από τον οποίο γνωρίζουμε για πρώτη φορά το *colonatus*.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

ντά στα χωριά που εξουσιάζει). Στην ύπαιθρο, τώρα, αρχίζουν να αναπτύσσονται τοπικές αγορές: έμποροι και βιοτέχνες αρχίζουν να εγκαταλείπουν την πόλη. Εξάλλου, πάντα οι έμποροι και οι βιοτέχνες ήταν εξαρτημένοι από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, είτε αυτοί οι τελευταίοι βρίσκονταν στην πόλη είτε βρίσκονταν στην ύπαιθρο. Τώρα, η ύπαιθρος και ιδιαίτερα τα μεγάλα κτήματα αρχίζουν να αυτοεξυπηρετούνται, χωρίς την ανάγκη των πόλεων, αλλά αυτό οδηγεί μακροπρόθεσμα σε μια κλειστή φυσική οικονομία ανταλλαγών. Είναι το πρώτο βήμα προς τη μεσαιωνική οικονομία. Το βυζαντινό χωριό — όπως το ξέρουμε από τις πηγές, ιδιαίτερα από τα αγιολογικά κείμενα — είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης της ελεύθερης εργασίας σε βάρος της δουλικής, της πτώχευσης των ελεύθερων γεωργών και της ανάμειξής τους με δούλους και κολόνους, όπως και της ανάπτυξης μιας μέτριας σε όγκο και σε ποιότητα βιοτεχνίας στην ύπαιθρο.

Καθώς τα προϊόντα της υπαίθρου αρχίζουν να μη φτάνουν πια στην πόλη, οι αγορές των πόλεων, ιδιαίτερα των μικρών πόλεων πρώτα, ερημώνουν. Οι *curiales*, που κυριαρχούσαν στην αγορά της πόλης, πτωχεύουν και αυτοί: και έτσι, αρχίζουν να ακολουθούν τους εμπόρους και τους βιοτέχνες στην ύπαιθρο, κάτι που το κράτος προσπαθεί να σταματήσει και να αποφύγει με όλα τα μέσα¹⁵. Ταυτόχρονα, αρχίζει να αναπτύσσεται και η περιουσία της Εκκλησίας και των μοναστηριών, όπου τώρα αρχίζουν να συρρέουν οι βιοτέχνες. Καθώς μειώνεται συνεχώς ο ρόλος της πόλης στον ανεφοδιασμό της μείζονος περιοχής της, χειροτερεύει και η ποιότητα των προϊόντων και των εργαλείων που κατασκευάζονται πια στην ύπαιθρο και ξεπέφτουν οι κατασκευαστικές τεχνικές, σε σχέση με τα υψηλά τεχνολογικά κριτήρια της Αρχαιότητας. Έτσι, σε γενικές γραμμές, η μεγάλη βάση της κοινωνίας ως τον 5ο αιώνα μπορεί να ξεπερνάει το παλιό βιοτικό επίπεδο των δούλων, αλλά ζει σε ιδιαίτερα κακές συνθήκες.

Αγροτοποίηση και τάση της οικονομίας να μεταβληθεί προοδευτικά σε φυσική συμβαδίζουν με την απομόνωση των ανθρώπων. Οι περίφημοι επαρχιακοί ρωμαϊκοί δρόμοι δεν επισκευάζονται πια από τους *curiales*, πέφτουν σε αχρηστία και οι αποστάσεις μεγαλώνουν αφόρητα. Τα προϊόντα δεν μπορούν πια να μεταφερθούν σε μεγάλες αποστάσεις, καθώς δεν υπάρχει η σχετική μέριμνα. Το χρήμα μένει ανεργό. Τώρα, αντί για εμπορική ακμή, έχουμε εκκλησιαστική ακμή. Από το δεύτερο μισό του 4ου αιώνα, παντού χτίζονται εκκλησίες,

15. *CTh.*, XII, 18, 1-2.

μαρτύρια, κλπ.¹⁶. Η Εκκλησία χτίζει, αγοράζει, ορίζει τους τεχνίτες, οι οποίοι είναι πρόθυμοι να πάνε όπου υπάρχει δουλειά. Η Εκκλησία συντηρεί μόνη της την αγορά της, την κατευθύνει και την ελέγχει. Ταυτόχρονα, στις μικρές πόλεις, αρχίζουν να καταρρέουν τα δημόσια λουτρά, καθώς οι *curiales* δεν τα συντηρούν πια. Κατ' επέκταση, αρχίζουν να μην επισκευάζονται ούτε τα υδραγωγεία. Σύμφωνα με τον ειδωλολάτρη ιστορικό Ζώσιμο¹⁷, το φαινόμενο της παρακμής των πόλεων είναι καθολικό στην αυτοκρατορία και ανάγεται στα χρόνια του Κωνσταντίνου Α' (306-337), δηλαδή από την επικράτηση του χριστιανισμού και εξής.

Αν η πτώχευση και η φυγή των βουλευτών από τις πόλεις προς την ύπαιθρο συνεπάγεται την ερείπωση των δημόσιων λουτρών, των υδραγωγείων και των δημόσιων κτιρίων, η νίκη του χριστιανισμού συνεπάγεται την εγκατάλειψη και την ερείπωση των λαμπρών ειδωλολατρικών ναών¹⁸, των διδασκαλείων ρητορικής και φιλοσοφίας, των παλαιστών και των θεάτρων, θεσμών αντίθετων με τη χριστιανική ηθική και διδασκαλία¹⁹. Όμως, όταν καταρρέουν τα διδασκαλεία και τα γυμναστήρια, αυτό σημαίνει ότι ο νέος στην ηλικία πληθυσμός εγκαταλείπει τις πόλεις, ιδιαίτερα τις μικρές. Η νομοθεσία, που ήταν ανεκτική τον 4ο αιώνα, αρχίζει να απαγορεύει τη χρήση του αρχαίου οικοδομικού υλικού στις νέες οικοδομές²⁰ που είναι — όπως είπαμε — ευτελέστερες από τις παλιές, καθώς ξεπέφτουν σε ποιότητα σχεδόν όλες οι τεχνικές.

Ωστόσο, όλα αυτά αποτελούν μόνο την απλούστερη όψη του ζητήματος. Η άλλη πλευρά — και ακριβώς, είναι αυτή που έχει οδηγήσει σε άφθονες παρεξηγήσεις — συνίσταται στο εξής: παράλληλα με την παρακμή και την πτώση των μικρών πόλεων της αυτοκρατορίας,

16. G. Dagron, «Le christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31 (1977), σελ. 1-25.

17. Ζώσιμος, *Ιστορία νέα*, Β', 38, έκδ. Mendelssohn, 97: «ἐπιμεινάσης γὰρ καὶ μετὰ Κωνσταντίνου τῆς ἀπαιτήσεως ἐπὶ χρόνον συχνόν, ἔξαντλουμένου κατὰ βραχὺ τοῦ πλούτου τῶν πόλεων, ἔρημοι τῶν οἰκούντων αἱ πλεῖσται γεγόνασιν».

18. J.M. Spieser, «La christianisation des sanctuaires païens en Grèce», *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümer*, hsg. von U. Jantzen, Τυβίγγη, 1976, σελ. 309-320.

19. A. Kazhdan - G. Constable, *People and power in Byzantium*, Ουάσινγκτον (D.C.), 1982, σελ. 25, 66.

20. Helen Saradi, «The use of Ancient Spolia in Byzantine monuments: the archaeological and literary evidence», *International Journal of the Classical Tradition* 3/4 (1997), σελ. 375-423.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

παρατηρείται ταυτόχρονη άνθηση των μεσαίων και των μεγάλων πόλεων, και παράλληλα με την πτώχευση των παλιών *curiales*, παρατηρείται συσσώρευση πλούτου στους πιο πλούσιους απ' αυτούς. Αυτό εξηγείται από το ότι ένα τμήμα από το ρεύμα της φυγής από τις μικρές πόλεις κατευθύνεται όχι προς την ύπαιθρο, αλλά προς τις μεγαλύτερες πόλεις (μεσαίες και μεγάλες). Όπως είναι φυσικό, προς τις μεγαλύτερες πόλεις κατευθύνονται κυρίως οι πιο πλούσιοι: δηλαδή, εκείνοι που μπορούν να αντέξουν την ακρίβεια της ζωής στις πόλεις, αλλά και πλήθη που ζητούν δουλειά. Έτσι, ενώ οι μικρές πόλεις ερειπώνονται, στις μεσαίες και στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας υπάρχει οικοδομική άνθηση: μάλιστα, μερικές φορές αναπτύσσεται οικοδομικός οργανισμός, όπως στην Αντιόχεια του 5ου αιώνα, με τη χρήση ακόμα και αρχαίου πέτρινου και μαρμαρίνου οικοδομικού υλικού που προέρχεται από τις γειτονικές μικρές πόλεις που έχουν παρακμάσει. Οι σχετικές απαγορεύσεις της αυτοκρατορικής νομοθεσίας²¹ είναι εντελώς μάταιες. Έτσι, αναγνωρίζουμε τον παραδοσιακό για μας βυζαντινό τρόπο οικοδομής: κόκκινα μαλακά τούβλα, και ανάμεσα, αρχαίο λευκό οικοδομικό υλικό, μάρμαρα και πέτρες. Στις μεσαίες και στις μεγάλες πόλεις, τα νέα κτίρια (κρατικά, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά) τώρα είναι συγκεντρωμένα στο κέντρο της πόλης, πολλές φορές μάλιστα πάνω στις λεωφόρους, στις αρχαίες αγορές και στις πλατείες²², και αυτό διευκολύνει τη χρήση του αρχαίου οικοδομικού υλικού από την κατάρρευση των παλιών κτιρίων. Έτσι, γίνονται ορατές και οι μεγάλες οικονομικές μεταβολές στη ζωή μιας μεγάλης πόλης: τώρα πια, οι εργάτες, οι τεχνίτες και οι βιοτέχνες προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στους πλούσιους και στην Εκκλησία, και όχι στο «κοινόν της πόλεως», όπως συνέβαινε τότε που οι *curiales* οργάνωναν ολόκληρη την κοινωνική ζωή. Η ανάπτυξη της ελεύθερης εργασίας σε βάρος της δουλικής είναι πλέον γεγονός. Η συρροή τεχνιτών και βιοτεχνών σε περιοχές όπου δέσποζε προηγούμενα η δουλική εργασία επιταχύνει την παρακμή της. Σε ό,τι αφορά τη βιοτεχνία των πόλεων, η μεγάλη δουλική παραγωγή αντικαθίσταται τώρα από τη μικρή ελεύθερη ιδιωτική παραγωγή: δηλαδή, από τα μικρά εργαστήρια, όπως φαίνεται από τις πηγές (Λιβάνιος, XXVI - NJ XLIII, του έτους

21. Για παράδειγμα, *CTH.*, XV, 1, 16: «*ne aliquid novellum adgrediantur opus veterum inlustrum fabricarum reparatione neglecta*».

22. C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique Byzantine and Turkish city*, Καίμπριτζ, 1979.

535, *Περὶ ἐργαστηρίων Κωνσταντινουπόλεως*). Τώρα, τη μεγάλη βιοτεχνία ή βιομηχανία ασκεί αποκλειστικά το κράτος, που δείχνει ότι αναλαμβάνει στο εξής και όλα τα δημόσια κτίσματα²³. Τα παραδείγματα πλούσιων ιδιωτών, που είναι ιδιοκτήτες βιοτεχνιών (όπως, για παράδειγμα, μια μεγάλη ιδιωτική βιοτεχνία όπλων που αναφέρεται από τον Λιβάνιο), είναι ελάχιστα, αν όχι μηδαμινά, ήδη από τα μέσα του 4ου αιώνα και τείνουν να εξαφανιστούν τελείως.

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Χρυσόστομο (397-404), ο βιοτέχνης είναι πάμπτωχος²⁴. Το κοινωνικό καθεστώς του βιοτέχνη πλησιάζει αυτό των δούλων, οι οποίοι συνεχίζουν μεν να υπάρχουν, αλλά τώρα συμπλέκονται όλο και περισσότερο με ξένους ακτήμονες που έρχονται συνεχώς από τις μικρές στις μεσαίες και στις μεγάλες πόλεις, ζητώντας δουλειά, κύρια από το κράτος και από την Εκκλησία. Συνεπώς, αλλάζει και η σύνθεση του κοινού της αγοράς στις πόλεις. Τώρα, διοικητικοί, στρατιωτικοί και κληρικοί παράγοντες αντικαθιστούν τους μικρούς και τους μεσαίους δουλοκτήτες της Αρχαιότητας, οι οποίοι, προηγουμένως, κυριαρχούσαν στη ζωή της πόλης. Τώρα, ήδη, η Εκκλησία έχει μεγάλο ρόλο στις κάθε είδους συναλλαγές, ρόλο που παίρνει όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις²⁵. Η αλλαγή της σύνθεσης του κοινού της αγοράς, δηλαδή η αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού της πόλης, εντείνει την ταξική διαφοροποίηση ανάμεσα σε πλούσιους και σε φτωχούς, καθώς οι βιοτέχνες είναι φτωχοί. Ως τώρα, λοιπόν, το συμπέρασμα είναι ότι η παρακμή της δουλοκτησίας και της δουλικής εργασίας εξαφάνισε όχι τους πολύ πλούσιους (αυτοί απλά άλλαξαν), αλλά το ως τότε σταθερό μεσαίο στρώμα των αρχαίων δουλοκτητών. Ανάλογα, λοιπόν, διαμορφώνεται και η ζήτηση στην αγορά.

Συνεπώς, πρόκειται για μια εποχή τομής και αλλαγής, με τελείως απατηλή όψη, αλλά που δείχνει σε πόσο μεγάλη έκταση έχει αλλάξει και η αρχαία πραγματικότητα και η γενική οικονομική ισορροπία της. Ο Ιουλιανός ο Παραβάτης (361-363) δοκίμασε να μοιράσει γαίες στους βουλευτές των πόλεων κατά το αρχαίο σύστημα²⁶, αλλά αυτό ήταν πλέον αδύνατο στην πράξη, χωρίς δουλικά εργατικά χέρια

23. *CJ*, IV, 61, 10.

24. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος (*Όμιλία* 20, *PG*, 61, 168) μέμφεται αυτούς που μεταχειρίζονται τους βιοτέχνες σαν δούλους, παρόλο που οι βιοτέχνες είναι ελεύθεροι τυπικά και σύμφωνα με τους νόμους.

25. A. Hohlweg, «Bischof und Stadtherr im frühen Byzanz», *JÖB* 20 (1971), σελ. 51-62.

26. *CTh.*, XII, 1, 50₅₅ (13 Μαρτίου 362).

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

στις νέες γαίες. Τη ζωή της υπαίθρου κρατούσαν πια σταθερά στα χέρια τους οι πολύ μεγάλοι γαιοκτήμονες με το *patrocinium* πάνω στους κολόνους και καμιά επιστροφή στο παρελθόν δεν ήταν πια δυνατή. Βαθμιαία, η νέα μεγάλη φτωχή μάζα του πληθυσμού όσων πόλεων δεν παρακμάζουν ακόμα γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από τους μεγάλους γαιοκτήμονες, τους κρατικούς υπαλλήλους, τους εκκλησιαστικούς παράγοντες και τους ιδιώτες. Πρόκειται για την όλο και μεγαλύτερη ζήτηση των πλούσιων ιδιωτών, της κρατικής διοίκησης και του κλήρου που θα ενσωματώσει στις ανάγκες της ολόκληρη την εμποροβιοτεχνική δραστηριότητα, αφήνοντας τον υπόλοιπο φτωχό πληθυσμό τελείως στην τύχη του, καθώς όλο και μεγαλύτερα τμήματα αυτής της τρισυπόστατης υπαλληλίας τείνουν να μεταβληθούν σε γαιοκτήμονες. Βαθμιαία, όλο το εμπόριο και η βιοτεχνία προσανατολίζονται προς τις ανάγκες αυτών των κοινωνικών ομάδων. Ενώ λοιπόν οι μεσαίες και οι μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας δείχνουν να ακμάζουν από την παρακμή και την πτώση των μικρών πόλεων, ουσιαστικά πρόκειται για την αρχή της κυριαρχίας της υπαίθρου πάνω στην πόλη που προοδευτικά θα εξαφανίσει αυτή την απατηλή εικόνα της ακμής.

Με την πτώση των μικρών πόλεων, είναι ευνόητο ότι οι αποστάσεις ανάμεσα στις εναπομένουσες μεγάλες πόλεις μεγαλώνουν και η ύπαιθρος ενδοχώρα αρχίζει να απομονώνεται²⁷. Η διακοπή ή η επιμήκυνση των επικοινωνιών οδηγεί τις μεσαίες και τις μεγάλες πόλεις σε οικονομική εξάρτηση από την άμεση, δηλαδή από την τοπική ενδοχώρα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι πόλεις να χάσουν τον αρχαίο κοσμοπολιτισμό τους²⁸, που είχε τη βάση του στην αντίληψη ότι σχεδόν παντού στον ελληνορωμαϊκό κόσμο η ζωή ήταν περίπου ίδια, επειδή ο πολιτισμός ήταν ο ίδιος. Τώρα, πόλη και αγροτοποιημένα προάστειά της είναι ένα ενιαίο σύμπλεγμα, και από εκεί και πέρα, υπάρχει μια *terra incognita*, όπου υπάρχουν μόνο κτήματα και ερημιά. Από εκεί, όπως και από τις ήδη ερειπωμένες μικρές πόλεις, έρχονται όλο και περισσότεροι ταλαίπωροι ακτήμονες για να βρουν κάποια εργατική δουλειά στο κράτος και στην Εκκλησία. Η ανάμιξη αυτού του πλήθους με τους δούλους, ο αριθμός των οποίων παραμένει ακόμα ση-

27. Όπως αναφέρει ο Προκόπιος (Ήνέκδοτα, 30, 10-11, έκδ. Haury-Wirth, σελ. 182), η απόσταση ανάμεσα στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη και στην Αίγυπτο έχει μεγαλώσει πολύ τον 6ο αιώνα.

28. M. Ja. Sjuzumov, «Ekonomika prigorodov vizantijskich krupnych gorodov», Viz. Vrem. 11 (1956), σελ. 55-81.

μαντικός (τώρα, εργάζονται στον μισοπαραγωγικό τομέα, στις ταβέρνες, στους φούρνους, αλλά και ως υπηρετικό προσωπικό, ιδιαίτερα στην Εκκλησία που σχεδόν κληρονομεί τους δούλους της τοπικής αυτοδιοίκησης), φέρνει την προσέγγιση του καθεστώτος, μαζί και των συμφερόντων, αυτών των δύο μεγάλων κοινωνικών ομάδων: των δούλων και των ακτημόνων. Τον 6ο αιώνα, πια, με την ολοκληρωτική εξαφάνιση της παραγωγικής σημασίας της δουλοκτησίας, είναι σαν να εξαφανίζονται τα όρια ανάμεσα στην ύπαιθρο και στην πόλη. Από την πλευρά του, το κράτος δεν καταργεί ποτέ τη δουλοκτησία με νόμο, τοποθετώντας τους δούλους πάντα στο κατώτατο σημείο της κοινωνικής ιεραρχίας, ενώ, τις περισσότερες φορές οι φτωχοί ελεύθεροι ζουν — όπως λέει ο Λιβάνιος ήδη από τα τέλη του 4ου αιώνα — «ταλαιπωρότερον τῶν παρ' ἡμῖν οἰκετῶν»²⁹.

Η μεγάλη ανάμειξη δούλων και φτωχών ελεύθερων, που φάχνουν για δουλειά στις πόλεις, αποσυνθέτει εντελώς το αρχαίο *lumpen* προλεταριάτο που ζούσε από τις δημοτικές αγαθοεργίες (με ἄρτον και θεάματα). Ενώ οι δημοτικές αγαθοεργίες προς τους φτωχούς πολίτες καταρρέουν, εξαιτίας της παρακμής του θεσμού των *curiales* τώρα εμφανίζεται η εντελώς διαφορετική αγαθοεργία της Εκκλησίας σε αρρώστους, σε γέροντες, σε χήρες, κλπ., και όχι σε πολίτες ικανούς για δουλειά. Έτσι, ένα συμπέρασμα που μπορεί να διατυπωθεί με σαφήνεια είναι ότι, αν με τη διάλυση των δούλων ως κοινωνικής ομάδας πέφτουν οι μικρές πόλεις, οι μεσαίες και οι μεγάλες πόλεις διατηρούνται στη ζωή όσον καιρό διατηρείται συμπαγής η μεγάλη μάζα δούλων και ελεύθερων ακτημόνων (*plebs*). Μόλις αρχίσει να διαλύεται και αυτή η μεγάλη και συμπαγής μάζα, θα αρχίσει η παρακμή και των μεσαίων και των μεγάλων πόλεων που είχαν ακμάσει εντελώς πρόσκαιρα, εξαιτίας και μόνο της παρακμής των μικρών πόλεων.

Οι καταστάσεις που προσεγγίζουν μεταξύ τους μεγάλες μάζες φτωχού ελεύθερου και μη ελεύθερου πληθυσμού, πέρα από το ότι είναι τελείως προσωρινές, συντελούν στο να μεγαλώσουν την απόσταση ανάμεσα σε πλούσιους και σε φτωχούς. Αυτό πάλι απαλύνει και συσκοτίζει τη μεγάλη κρίση της δουλοκτησίας, ακριβώς όπως η ανάπτυξη των πρωτοβυζαντινών μεσαίων και μεγάλων πόλεων συσκοτίζει και απαλύνει την κρίση και την παρακμή της αρχαίας πόλης γενικά. Όμως, η εξάρτηση του φτωχού αγροτικού πληθυσμού από το κράτος και από τους ιδιώτες προετοιμάζει καλύτερα από οτιδήποτε άλλο την οριστική

29. Λιβάνιος, Λόγος 25, 37.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

κατάργηση της πόλης ως θεσμού, κάτι που θα συμβεί στους αιώνες που έρχονται. Με τις νέες σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους — σχέσεις που αντανακλούν τη θέση τους μέσα στην κοινωνία και όχι πια με την αρχαία γενική διάκριση ελεύθεροι-δούλοι — αρχίζει να δείχνει ξεπερασμένη και άχρηστη τώρα πια η αρχαία πολιτική και δημοκρατική ισότητα ανάμεσα σε ελεύθερους πολίτες.

Ενώ περιορίζεται το *Iumpen* προλεταριάτο μέσα στο πλήθος του ανώνυμου λαού δούλων και ελεύθερων, ξεχωρίζουν απ' αυτό κάπως οι μικροί βιοτέχνες και οι πολλοί εργάτες. Σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό ιστορικό Ευάγριο τον Επιφανέα (τέλη του 6ου αιώνα), οι τεχνίτες ανήκουν στις χαμηλές τάξεις («εἴ τι δημῶδες ἦν καὶ τὰς τέχνας τῇ πόλει συνεπλήρου») ³⁰, ενώ, σύμφωνα με τον Προκόπιο τον Καισαρέα, μέσα στη μεγάλη φτωχή μάζα του πληθυσμού, διακρίνονται οι «βράναυσοι», «τεχνῖται» που αποτελούν «τὸ πλείστον μέρος τοῦ δήμου» ³¹. Καθώς το κράτος αρχίζει να είναι υποχρεωμένο να φροντίζει ταυτόχρονα όλες τις πόλεις του τώρα που έπεσε η αρχαία δημοτική αυτοδιοίκηση, οι κρατικές δαπάνες για τις πόλεις όλο και λιγοστεύουν, καθώς δεν υπάρχουν χρήματα και οι φόροι όλο και μεγαλώνουν. Είναι άλλο πράγμα κάθε πόλη να διαθέτει τοπικούς πόρους για τις ανάγκες της και τελείως άλλο πράγμα το κράτος να διαθέτει πόρους ταυτόχρονα για όλες τις πόλεις του. Όλο και μεγαλύτερα πλήθη εργατών και μικροβιοτεχνών περιμένουν μάταια πελάτες και εργοδότες. Καθώς περιμένουν χωρίς αποτέλεσμα, αρχίζει και η περιπλάνησή τους στην ύπαιθρο. Κάπως έτσι αρχίζει τη σταδιοδρομία του και ο πλανόδιος έμπορος του Μεσαίωνα.

Αυτή η σχεδόν γενική πτώχευση οδηγεί: α) προς το να αποκτήσει η Εκκλησία πολύ σημαίνουσα θέση μέσα στην κοινωνία, καθώς το κράτος της εγκαταλείπει όλο και μεγαλύτερες αρμοδιότητες· β) προς μεγάλους κοινωνικούς αγώνες, ιδιαίτερα στις πολύ μεγάλες πόλεις, τον 6ο αιώνα, με αποκορύφωμα την περιβόητη Στάση του Νίκα το 532. Το επιστημονικό συμπέρασμα είναι ότι γίνεται όλο και περισσότερο φανερό στη μεγάλη μάζα του φτωχού πληθυσμού ότι, προοδευτικά, κλείνονται οι δυνατότητες επιβίωσής τους από την εργασία μέσα στις πόλεις. Τώρα, οι πληθυσμοί των πόλεων αρχίζουν να υποσιτίζονται, να εργάζονται λίγο και εποχιακά, και έτσι, αρχίζουν να τους

30. Ευάγριος, *Ἐκκλησιαστική ἱστορία*, ΣΤ', 7, έκδ. Bidez-Parmentier, σελ. 226, για το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα.

31. Προκόπιος, *Πολ.*, Ε', 25, 11, έκδ. Haury-Wirth, II, 125.

μαστίζουν και οι μαζικές επιδημίες, όπως, για παράδειγμα, ο περίφημος λοιμός του 542, τον οποίο ο Προκόπιος περιγράφει ψυχρά και δραματικά, κατά το υπόδειγμα του Θουκυδίδη³². Ο συνολικός πληθυσμός αραιώνει, μειώνεται, μαραίνεται.

Και τώρα, ποια είναι η άρχουσα τάξη μέσα στις πόλεις; Η *Νεαρά* του Ιουστινιανού αρ. 128 μνημονεύει μια συνάντηση κορυφής που αποτελείται από τον επίσκοπο, τους «πρωτεύοντες» και τους «κτήτορες»³³. δηλαδή, έναν μεταβατικό θεσμό που αποτελείται από πλούσιους και που δείχνει να αντικαθιστά τώρα την αρχαία βουλή (*curia*). Έτσι, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, και με φυσικό τρόπο, διαλύεται ένας από τους πιο σημαντικούς θεσμούς της Αρχαιότητας, η τοπική αυτοδιοίκηση των πόλεων που χρωστούσε την ακμή και τη δόξα της στη δουλοκτησία. Η ίδια κοινωνική κορυφή εμφανίζεται και σε επιγραφές πόλεων από τη Μικρά Ασία³⁴: επίσκοποι, κλήρος, κτήτορες και οικήτορες. Οι πηγές λοιπόν συμφωνούν, γενικά.

Από τα μέσα του 5ου αιώνα, ήδη, σε ολόκληρη την αυτοκρατορία αρχίζει να παρατηρείται μια ομοιογένεια ανάμεσα στους ανώτατους υπαλλήλους (*honorati*), στους συγκλητικούς (*senatores*) και στους ιδιώτες μεγάλους ιδιοκτήτες. Αυτή η ομοιογένεια ή η ομοιομορφία έγκειται στο ότι όλοι τους έχουν την τάση να μεταβληθούν σε μεγάλους γαιοκτήμονες³⁵. Τώρα, δημιουργείται μια νέα διοικητική αριστοκρατία γαιοκτημόνων, όχι πια δουλοκτητών, γνωστή ως πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία, στην οποία είναι ενσωματωμένος και ο ανώτερος κλήρος των επισκόπων³⁶. Οι επιδιώξεις αυτής της τάξης, που κυριαρχεί μέσα στις πόλεις, δεν βρίσκονται στη δόξα των πόλεων, όπως φρόντιζαν παλιά οι τοπικοί *curiales*. Αυτή η τάξη είναι φυσικό να βλέπει τις πόλεις με ουδέτερο μάτι, ως κάτι το εντελώς προσωρινό, όπως και είναι. Δεν έχει σημασία το γεγονός ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι οι ίδιοι, παλιά ως *curiales*, τώρα ως *potentes* ή επίσκοποι. Ξέρουμε μερικά παραδείγματα ορισμένων πλούσιων παλιών *curiales*, οι οποίοι, εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής άνεσής τους,

32. Προκόπιος, *Πολ.*, Β', 22-23, έκδ. Haury-Wirth, I, 249-259.

33. *NJ*, CXXVIII, έτος 545, κεφ. 16: «ἀλλὰ τὸν ἐκάστης πόλεως δσιώτατον ἐπίσκοπον καὶ τοὺς πρωτεύοντας τῆς πόλεως, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς αὐτῆς κτήτορας».

34. *Monumenta Asiae Minoris antiqua*, 3, 1946, 167.

35. P. Arsac, «La dignité sénatoriale au Bas-Empire», *RHDFE* 2 (1969), σελ. 198-243.

36. A.H.M. Jones, *LRE*, σελ. 370.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

μεταπήδησαν από τη σε παρακμή άρχουσα τάξη (*curiales*) στην ανερχόμενη άρχουσα τάξη (*ἐπίσκοποι*), όπως ο Συνέσιος ο Κυρηναίος. Σε ό,τι αφορά το μέγεθος της περιουσίας τους, οι επίσκοποι τείνουν να εξομοιωθούν τώρα με τους πλούσιους συγκλητικούς, όπως υπογράμμισε ο Α.Η.Μ. Jones.

Η στενή σύνδεση αυτής της νέας άρχουσας τάξης με την κεντρική διοίκηση δεν της αφήνει περιθώρια για μέριμνα για τα συμφέροντα της επαρχιακής πόλης. Λίγο μετά τον Ιουστινιανό, μια *Νεαρά* του Ιουστίνου Β' (565-578) για την επαρχία της Βυζακηνής στη βόρεια Αφρική θα τοποθετήσει τον επίσκοπο πρώτο στην απαρίθμηση των διοικητικών αρχών της επαρχίας³⁷. Επειδή οι ανώτεροι υπάλληλοι και οι συγκλητικοί της επαρχίας αποβλέπουν όχι στις επαρχιακές πόλεις, αλλά στην κεντρική διοίκηση, η εξουσία των πλούσιων ιδιωτών και του επισκόπου ενισχύεται στην επαρχία. Έτσι, από τον 6ο αιώνα και εξής, ο όρος *κτῆτωρ* αρχίζει να μην έχει πια σχέση με την πόλη, αλλά με την ύπαιθρο, όπου βρίσκονται τα μεγάλα κτήματά του, ανεξάρτητα από το πού μένει ο ίδιος.

Έτσι, πια, περιορίζονται αόρητα τα έξοδα για τα δημόσια κτίσματα. Χτίζονται μόνο εκκλησίες, επισκοπικά μέγαρα και οι επίσκοποι επισκευάζουν κάπως τα παλιά υδραγωγεία και τις γέφυρες. Η Εκκλησία αναλαμβάνει μόνη της τα θέματα της παιδείας, αφού με την πτώση της ειδωλολατρίας δεν χτίζονται πια θέατρα, ενώ τα παλιά βρίσκονται υπό απαγόρευση. Όλες οι αρχαίες τραγωδίες και οι κωμωδίες μιλούσαν για τους αρχαίους θεούς. Παλαιότερες και γυμνάσια εγκαταλείπονται με τη σειρά τους, αφού η χριστιανική αιδώς βδελύσσεται το γυμνό σώμα. Το ίδιο ισχύει και για τα δημόσια λουτρά και τις θερμές. Την ώρα που η Εκκλησία οικοδομεί, σχεδόν όλα τα υπόλοιπα κτίρια πέφτουν και δεν επισκευάζονται μετά από σεισμούς, κλπ., αφού τώρα πια δεν υπάρχουν οι οικονομικές προϋποθέσεις. Παρατηρείται γενική έκπτωση των αστικών λειτουργιών της πόλης και τώρα πια αυτή η πτώση δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη, όπως παλιότερα η παρακμή και η πτώση των μικρών πόλεων που είχε ευνοήσει ως ένα βαθμό τις μεγαλύτερες.

Τώρα, στέκουν όρθιες μόνο οι λίγες πολύ μεγάλες πόλεις (η Κωνσταντινούπολη, η Αλεξάνδρεια, η Αντιόχεια, η Θεσσαλονίκη, η Νί-

37. Ιουστίνος Α', *Νεαρά* IV: *Jus Graecoromanum*, I, 6, και *Νεαρά* V (JGR, I, 7-8): «Περὶ τοῦ προῖκα τοῦς τῶν ἐπαρχιῶν ἄρχοντας γίνεσθαι ἐκ δεήσεως τῶν τε θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων καὶ κτητόρων καὶ οἰκητόρων τῶν ἐπαρχιῶν.»

καια). Επειδή οι αποστάσεις μεταξύ τους έχουν γίνει πια πολύ μεγάλες, το εμπόριο μεταξύ τους εξασφαλίζεται κύρια από τη θάλασσα. Ο Προκόπιος, ο υμνητής των κτισμάτων του Ιουστινιανού, θα δώσει ιδιαίτερη σημασία στα λιμάνια³⁸. Όμως, από την άλλη πλευρά, είναι υποχρεωμένος να αποδώσει την πικρή πραγματικότητα: από τις περίπου εκατόν πενήντα πόλεις που έχτισε ή ανοικοδόμησε ο Ιουστινιανός, τα έργα ήταν στρατιωτικού, εκκλησιαστικού και ανεφοδιαστικού χαρακτήρα: δηλαδή, τείχη, εκκλησίες, υδραγωγεία και αποθήκες³⁹, αλλά ούτε ένα έργο παραγωγικού χαρακτήρα. Επίσης, παντού, οι σύγχρονες ανασκαφές έδειξαν ότι τα τείχη του Ιουστινιανού κάλυπταν την έκταση της παλιάς πόλης κατά το ένα τρίτο κατά μέσον όρο, όπως ομολογεί και ο ίδιος ο Προκόπιος στο πασίγνωστο παράδειγμα ανοικοδόμησης της Καισάρειας της Καππαδοκίας από τον Ιουστινιανό, που στην πραγματικότητα ήταν περιστολή, δηλαδή σμίκρυνση της πόλης⁴⁰. Δεν πρόκειται, λοιπόν, παρά για την οχύρωση της αρχαίας ακρόπολης, τη σύμπτυξη της πόλης στο χώρο και σε τελική ανάλυση τη μετατροπή της σε κάστρο. Τα παραδείγματα είναι πολλά και ποικίλλουν στις λεπτομέρειες, αλλά η τάση είναι γενική.

Ίσως ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, ίσως λίγο αργότερα, η Εκκλησία αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι σε περίπτωση γενικής κρίσης (που σοβεί, ήδη), θα μπορέσει να επιζήσει χωρίς τον προστάτη της, το ρωμαϊκό κράτος. Αυτό θα συμβεί σε λιγότερο από εκατό χρόνια: με την αραβική κατάκτηση (η Αντιόχεια το 639 και η Αλεξάνδρεια το 642), στην Αντιόχεια και στην Αλεξάνδρεια θα διατηρηθεί το πατριαρχείο, ενώ ο ελληνισμός θα δύσει σε περιοχές όπου είχε κατορθώσει να διατηρηθεί σχεδόν επί χίλια χρόνια. Ιδιαίτερα, η κάποτε μεγάλη και ένδοξη Αντιόχεια του Ιουλιανού και του Λιβάνιου, όταν περιέρχεται στα χέρια των Αράβων (το 639), δεν θα είναι τίποτα περισσότερο από ένα παραμεθόριο φρούριο, μετά από διαδοχικές καταστροφές⁴¹. Μετά από κάθε φυσική καταστροφή ή ακόμα εχθρική λεηλασία, ανοικοδομούνται όλο και λιγότερα κτίρια και σε μικρότερες διαστάσεις, καθώς τώρα πια δεν υπάρχουν οι παλιότερες οικονομικές προϋποθέσεις.

38. M. Ja. Sjuzjumov, «Rol gorodov-emporiev v istorii Vizantii», *Viz. Vrem.* 8 (1956), σελ. 26-41.

39. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, Μόναχο, 1969, σελ. 45-60.

40. Προκόπιος, *Κτίσμ.*, Ε', 4, 7-14, έκδ. Haury-Wirth, σελ. 157-158.

41. G. Downey, *Ancient Antioch*, Πρίνστον, 1963, σελ. 6.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

Τόσο η Αντιόχεια όσο και η Αλεξάνδρεια ήταν εστίες μεγάλων λαϊκών ταραχών κατά τους 5ο και 6ο αιώνες, εξαιτίας της μεγάλης συρροής εξαθλιωμένου πληθυσμού, ταραχών που κατέληγαν σε οξύτατους κοινωνικούς αγώνες παίρνοντας συνήθως τη μορφή των αιρέσεων. Οι συνθήκες διαβίωσης στις μεγαλουπόλεις χειροτέρευαν πολύ γρηγορότερα από τα όποια μέτρα — συνήθως αστυνομικά — έπαιρνε το κράτος. Η Θεσσαλονίκη θα διατηρήσει τη σημασία της στα Βαλκάνια ως κέντρο, όπου θα συρρέουν βαθμιαία οι πρόσφυγες (ἀπόφυγοι) από όλες τις επαρχίες που πλήττονται από τις σλαβικές εισβολές και επιδρομές. Στην Κωνσταντινούπολη, αν τα πράγματα εμφανίζονται πιο ελπιδοφόρα, επειδή πρόκειται για την πρωτεύουσα, ο κόσμος που ολόένα συρρέει εκεί δεν έχει χρήματα για να στεγαστεί, ενώ οι πλούσιοι χτίζουν ανάκτορα «εἰς ὕβριν καὶ τρυφήν, ὅρον οὐκ ἔχουσιν», λέει ο Προκόπιος⁴². Τον Ιανουάριο του 532, στη γνωστή Στάση του Νίκα, θα σφαγούν 35.000 άνθρωποι σε έναν ιππόδρομο 50.000 θέσεων και θα επικρατήσει γενικός τρόμος. Ήδη, από τα τέλη της βασιλείας του Ιουστινιανού, θα σταματήσουν τελείως οι νέες οικοδομές — φαινόμενο που είναι γενικό σε ολόκληρη την αυτοκρατορία — και η κοινωνική ζωή κάμπτεται. Τον 7ο αιώνα, σταματούν τελείως και οι επισκευές, πέρα από ορισμένα τείχη (Σμύρνη, Άγκυρα). Το 626, στην ασφυκτική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Αβαροσλάβους, καταστρέφεται το μεγάλο υδραγωγείο του Ουάλεντος, το οποίο δεν θα επισκευαστεί παρά εκατόν σαράντα χρόνια αργότερα, επί Κωνσταντίνου Ε΄⁴³. Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας, αν φτωχαίνει πολλαπλασιαζόμενος από την αρχή της βασιλείας του Ιουστινιανού ως τα τέλη ίσως του 6ου, μειώνεται αισθητά τον 7ο αιώνα⁴⁴, για να αρχίσει να ανακάμπτει κάπως μόλις κατά τις αρχές του 9ου αιώνα.

Ως τα μέσα του 7ου αιώνα σταματάει οριστικά η αρχαία πολιτιστική παράδοση της χερσονήσου του Αίμου. Διακόπτεται επίσης και η ως τότε σχετικά ομαλή επικοινωνία με τη Δύση, καθώς οι Σλάβοι αποκλείουν τα Βαλκάνια και οι Άραβες τη Μεσόγειο. Το Βυζάντιο υποχωρεί και ναυτικά, χάνονται οι ανατολικές επαρχίες μαζί με την Αλεξάνδρεια και την Αντιόχεια που έχουν πια απομονωθεί τελείως, οι

42. Προκόπιος, *Κτίσμ.*, Δ', 9, 4-5, σελ. 137.

43. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, 440, έκδ. de Boor· Νικηφόρος, *Ιστορία σύντομος*, 75, έκδ. de Boor.

44. D. Jacoby, «La population de Constantinople à l'époque byzantine», *Byzantion* 31 (1961), σελ. 107-110.

δρόμοι εγκαταλείπονται παντελώς, πέρα από τις καθαρά στρατιωτικές επιχειρήσεις. Έτσι, ορισμένοι βυζαντινοί οχυρωμένοι οικισμοί, όπως η Μονεμβασία στην Πελοπόννησο και το Αμόριον της Φρυγίας, που θα θεωρηθούν τυπικές βυζαντινές πόλεις επειδή χτίστηκαν στη βυζαντινή και όχι στην αρχαία εποχή, είναι προϊόντα αμιγώς πολεμικών καιρών και αναγκών.

Τώρα, στις πηγές, δεσπάζει ο όρος χώρα (ύπαιθρος) ή χῶραι (αγροτοποιημένες επαρχίες), όπου δεσπάζουν τα κάστρα. Κάθε πρωί, οι πύλες του κάστρου ανοίγουν και «ὁ λαὸς ἐξέρχεται εἰς τὸν κάματον»⁴⁵. Η πτώση των πόλεων είναι πιο αισθητή, εκεί, όπου η πυκνότητα των πόλεων ήταν πιο μεγάλη· δηλαδή, στη δυτική Μικρά Ασία. Η περιβόητη Έφεσος, οι Σάρδεις, η Πριήνη, η Μίλητος, η Λαοδικεία, η Άγκυρα, η Ιεράπολις, κλπ., μικραίνουν αόρητα σε έκταση, οχυρώνουν τα πιο δυσπρόσιτα μέρη τους με αρχαία ερείπια και επιζούν όπως όπως, όταν δεν σβήνουν τελείως, όπως στις Σάρδεις, όπου οι βοσκοί περιφέρονται ανάμεσα στα αρχαία γιγάντια ερείπια. Στην Άγκυρα, ο οχυρωμένος χώρος είναι μόλις 350×150 τετραγωνικά μέτρα⁴⁶, αλλού ακόμα μικρότερος. Στην περίφημη Πέργαμο, ανάμεσα στα υλικά της οχύρωσης της ακρόπολης, από τους γερμανούς ανασκαφείς βρέθηκαν πολλά μέλη του βωμού του Δία της Περγάμου, ενός από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου που χάνεται οριστικά. Όταν η ακρόπολη δεν μπορεί να οχυρωθεί αποτελεσματικά, τότε πολλές φορές οι κάτοικοι μετακομίζουν σε κάποιον γειτονικό λόφο που παρέχει περισσότερη ασφάλεια. Τέλος, αρκετές πόλεις εγκαταλείπονται τελείως από τους κατοίκους τους. Οι ελάχιστες πόλεις, που επιβιώνουν δύσκολα (η Θεσσαλονίκη, η Νίκαια, η Τραπεζούντα, η Σμύρνη, η Αττάλεια, η Άμαστρις)⁴⁷, απλά είναι εξαιρέσεις στον κανόνα.

Όπως σε όλες τις κοινωνίες, στις οποίες οι παραγωγικές δυνάμεις είναι ανεπαρκώς αναπτυγμένες, έτσι και στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία το 90 % περίπου των κρατικών εσόδων προερχόταν από τον αγροτικό τομέα⁴⁸, ενώ στις πόλεις υπήρχαν ειδικεύσεις και ειδικότητες για διάφορες κατηγορίες μεταποίησης προϊόντων. Με την πτώση των πόλεων σταματάει τελείως η βιοτεχνική παραγωγή. Η αγροτική παρα-

45. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ό.π., 394, 7-8.

46. C. Foss, «Late Antique and Byzantine Ankara», *DOP* 31 (1977), σελ. 27-87.

47. W. Brandes, *Die Städte Kleinasiens im 7. und 8. Jahrhundert*, Bepolino, 1989.

48. A.H.M. Jones, *LRE*, σελ. 841-844.

Η κοινωνία από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα

γωγή της υπαίθρου δεν περιλάμβανε ποτέ εξεζητημένα είδη, μεταλλικά αντικείμενα, σύνθετα εργαλεία, υφάσματα ποιότητας και είδη πολυτελείας. Επίσης, από τον 7ο αιώνα που κλείνει και το τελευταίο νομισματοκοπείο της επαρχίας (Κύζικος), εκτός από εκείνο των Συρακουσών, η υπαίθρος γενικά αυτοεξυπηρετείται με πολύ κόπο και δεν έχει πόλεις για να στηριχτεί, παρά μόνο την πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, την κατεχοχήν Πόλη, τη μοναδική, που σχεδόν στέχει αντιμετώπιη με την υπόλοιπη αγροτοποιημένη αυτοκρατορία της. Η όποια ελάχιστη βιοτεχνική παραγωγή στα διάφορα κάστρα πρέπει να εξυπηρετούσε κύρια το στρατό και τον κλήρο, ενώ οι τοπικοί κρατικοί λειτουργοί πρέπει να εξυπηρετούσαν τις περισσότερες σύνθετες και εκλεπτυσμένες ανάγκες τους από την πρωτεύουσα.

Μ' αυτόν τον τρόπο, η βυζαντινή κεντρική διοίκηση καταφέρει να επιβιώσει από την αρχαία στη μεσαιωνική εποχή, ανάμεσα στη σκοτεινή και τεράστια αγροτοποίηση της αυτοκρατορίας. Η όποια κεντρική διοίκηση που επιβιώνει στις συρρικνωμένες πόλεις τον 7ο και τον 8ο αιώνα ακολουθεί το δρόμο της επιβίωσης που επικρατεί στην πρωτεύουσα Κωνσταντινούπολη, έστω και με μειωμένο πια πληθυσμό. Ολόκληρη η βυζαντινή κοινωνία βρίσκεται υπό συνεχή μεταβολή που διαρκεί αιώνες· και όταν συμβαίνουν τέτοιες τεράστιες έκτασης κοινωνικές μεταβολές, τότε αρχίζει να αλλάζει ριζικά — μαζί με τον τρόπο ζωής — και ο τρόπος του σκέπτεσθαι ολόκληρης της κοινωνίας: δηλαδή, το ιδεολογικό εποικοδόμημά της σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης σκέψης.

Η παρακμή και η πτώση της δουλικής εργασίας έφερε την παρακμή των μεσαίων δουλοκτητών που αποτελούσαν το γνωστό στρώμα των βουλευτών των επαρχιακών πόλεων. Πρώτα, άρχισε να καταρρέει η δημοτική αυτοδιοίκηση και η μέριμνα στις μικρές πόλεις, ενώ οι μεγάλοι γαιοκτήμονες-δουλοκτήτες μεταβάλλονταν σε μεγάλους γαιοκτήμονες εκμεταλλευτές της ελεύθερης εργασίας στην υπαίθρο, όπου η προστασία τους κατάπινε πάμπολλα χωριά. Και βαθμιαία, σ' αυτούς τους μεγάλους γαιοκτήμονες, συγχωνεύτηκαν οι ανώτατοι κρατικοί λειτουργοί και ο ανώτερος κλήρος, και έτσι, σχηματίστηκε η λεγόμενη πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία ή πρωτοβυζαντινή άρχουσα τάξη. Η βαθμιαία εξαθλίωση των απλών πολιτών στις πόλεις και η κοινωνική προσέγγισή τους με τους εναπομένοντες δούλους έφερε και την εξαθλίωση των μεγαλύτερων πόλεων που έχασαν όχι μόνο τους αρχαίους θεσμούς και τον κοσμοπολιτισμό τους, αλλά άρχισαν να ζουν πρωτόγονα, όπως η υπαίθρος. Αυτή η μεγάλης κλίμακας αγροτοποίηση — με κυρίαρχη πια την ελεύθερη εργασία, η οποία, όμως, τώ-

ρα, είναι αφόρητα σκληρή και δύσκολη — οδήγησε στο στενό δέσιμο των ανθρώπων με τα τοπικά συμφέροντα, στη μεσαιωνική εγκαρτέρηση και άγνοια για τα μεγάλα ζητήματα που ξεπερνούσαν τον χαμηλό πνευματικό ορίζοντα της εποχής⁴⁹. Η τάση για την απλή επιβίωση, τη στοιχειώδη υλική αυτάρχεια, σχεδόν εξαφάνισε τις πνευματικές και τις αισθητικές ενασχολήσεις της εποχής που περιορίστηκαν στη θρησκεία οι πρώτες και στο χτίσιμο εκκλησιών οι δεύτερες. Το μείζον κοινωνικό πρόβλημα λοιπόν που τίθεται με οξύτητα στο Βυζάντιο από τον 7ο αιώνα και εξής εντοπίζεται στον επικείμενο και αναπόφευκτο ανταγωνισμό ανάμεσα σ' αυτή την τεράστια αγροτοποιημένη βάση της κοινωνίας και σ' αυτή την πρωτοβυζαντινή αριστοκρατία, που σχηματίστηκε από την παρακμή της δουλοκτησίας, την πτώση των πόλεων και την είσοδο του ανώτερου κλήρου στην αρχαιοπρεπή άρχουσα τάξη⁵⁰, και που, τελικά, τον 7ο αιώνα, συγκεντρώνεται στην Κωνσταντινούπολη και γύρω απ' αυτήν⁵¹. Οι ασταμάτητοι αμυντικοί πόλεμοι των 7ου και 8ου αιώνων, που θα αναδείξουν την τεράστια αγροτοποιημένη βάση της κοινωνίας σε στρατό αντάξιο των περιστάσεων, θα αποτελέσουν την ευνοϊκή συγκυρία για την έναρξη νέων κοινωνικών αγώνων που θα έχουν ως αφετηρία τους την ύπαιθρο· δηλαδή, θα είναι πια τελείως μεσαιωνικοί σε όλη την έκτασή τους. Και ασφαλώς, γι' αυτούς τους λόγους, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το τέλος της Αρχαιότητας γίνεται τελείως ορατό στο Βυζάντιο μόλις στις αρχές του 8ου αιώνα.

49. Βλ. W. Müller-Wiener, «Von der Polis zum Kastron: Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum von der Antike zum Mittelalter», *Gymnasium* 93 (1986), σελ. 435-475.

50. P.A. Yannopoulos, *La société profane dans l'Empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Λοβιόδανον, 1975.

51. T.K. Λουγγής, *Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων «σκοτεινών αιώνων» (602-867)*, Αθήνα, 1985.